

Kladivo na spisovatele

(Polemická úvaha na téma „stereotypy v literatuře“)

Alexej Mikulášek

(Nitra, Slovensko)

HOLÝ, J. (ed.): *Cizí i blízcí: Židé, literatura, kultura v českých zemích ve 20. století*. Praha: Akropolis, 2016. 1047 s. ISBN 978-80-7470-125-2.

Na úvod této polemické úvahy několik metodologických poznámek: každé literární dílo je v jisté míře mnohoznačné, mnohovýznamové a snad i parabolické, samozřejmě nikdy ne absolutně – jiná je pohádka, pověst, bajka, výchovné exemplum či mravoučná povídka na straně jedné, podstatně složitější je symbolistní báseň či mnohorozměrný román psychologický, sociálně kritický nebo historický. Jako zcela mezní příklad pak mohou sloužit díla Franze Kafky, která ovšem budí dojem, že v sobě obsahují jediný možný klíč, jímž budou „cele otevřena“. Ale platí obecně: jeden a tentýž jev může být, a také je rozmanitě recipován a konceptualizován, nejednou i protikladně, v literatuře pak nejen v návaznosti na nejrůznější vnější okolnosti a horizonty očekávání (předsudků), ale i na nějak naznačený záměr (záměry) autora, modelový (fikční) svět až po zkušenostní komplex čtenáře: toho čtenáře, jenž nakonec rozhoduje o tom, jaké dílo v konečné instanci „vlastně je“, co je v něm „obsaženo“ a co si z něj odnese.

Odhalování jakýchkoli stereotypů, nacionálních, genderových, náboženských etc., není jen lákavé a módní, ale především se ukazuje jako mimořádně složité a těžké, nechceme-li „chodit na literaturu se sekýrou v roce“, rozebírat jemný hodinový mechanismus kladivem, kaceřovat spisovatele (nedávno např. Jířího Žáčka), že vidí v malé dívence především budoucí matku, ale ne budoucího „ředitele banky“ (nebo Mezinárodního měnového fondu?). A co potom vidět v pohádce hodnotově nevyvážené „genderové stereotypy“? A tak cejchujeme umělce, kteří prý to či ono nepochopili, tvrzením, že jsou vlastně skrytí rasisté, xenofobové, antisemité, homofobové nebo prostě „čechácci“, jistě „odpudiví“. Prostě si vytvoříme apriorní

představu o skutečnosti, vlastně si vytvoříme takovou sekundární skutečnost a podle ní pak měříme, posuzujeme, dílem zatracujeme, dílem „zakracujeme“, vždy však mrzačíme. Jenže pokud literární či jiná věda ignoruje povahu literatury jako literatury, mnohorozměrného „umělého“ modelu, velmi často, resp. vždy selhává. Dokonce nejednou fatálně. Nevyplácí se přehlížet autorův záměr, intencionální model jím představeného světa (ne „reality“), podmíněně znakovou povahu díla, jeho významovou mnohorozměrnost, v neposlední řadě, a možná především, i možné kontexty vnímání a hodnocení čtenářem, vnímatelem.

Pro ilustraci svého záměru si dovoluji dva příklady:

První je z pera Josefa Škvoreckého a byl publikován jako „obrana“ Martina Nezvala, označovaného částí literární kritiky za rasistu, xenofoba a div ne antisemitu. Zde je podstatná část Škvoreckého „apologetiky“:

„*Rasismus není nenávisť, ale strach. Formulace mi připomněla článek indicko-amerického sociologa Dineshe de Sousy, který v Chicagu zkoumal rasismus taxikářů. Pozoroval, jak jeden z těch ostrých hochů odmítl svést několik mladých černochoů, módně nastrojených a s afroúčesy. ‚I don't take Niggers,‘ prohlásil sociologovi. ‚Negry neberu.‘ (Slovo „Nigger“ – na rozdíl od českého ‚negr‘ – je dnes v Americe silně pejorativní a většinu lidí automaticky sugeruje rasismus. Radikální černoši se dokonce pokoušeli o opravené vydání klasického Twainova románu Dobrodružství Huckleberryho Finna, protože jeho druhá hlavní postava se jmenuje Nigger Jim. Ušlo jim, že v době románu si tak černoši zhusta říkali sami a že smysl díla je radikálně protirasistický). Vzápětí přistoupila k taxikáři černošská stařenka s typickým kloboučkem ozdobeným umělými květinami a rasista, který negry zásadně nevozil, ji vzal. ‚Řekl jste, že negry neberete,‘ oslovil ho de Sousa, než nastartoval vůz. ‚She's no Nigger,‘ pravil taxikář, ačkoliv stařenka byla jako uhel. V jeho slovníku ‚Nigger‘ prostě znamenalo černého hejska s vyzývavou chůzí a vyzývavě divoškou ozdobou, u něhož se chicagský taxikář oprávněně obává, že mu v nejlepším případě nezaplátí, v horším ho okrade o těžce vydělané peníze a v nejhorším ho zabije. Něčeho takového se nemusí obávat u křehké, byť evidentně černošské stařenky.*“¹

Jinak řečeno, obłudně rasistické slovo nemusí mít pro jeho uživatele žádný rasistický význam: uživatel (taxikář) do něj prostě vkládá jistou krajně negativní osobní zkušenost a výrazem nemíní rasu jako celek, nýbrž právě a pouze některé její příslušníky (černošské hejsky, dejme tomu). Slovo je jakousi synekdochou nebo metaforou, metonymií či symbolem, nikoli přímou a programově negativní re-prezentací „rasově či etnický vymezené skutečnosti“.

Druhý příklad bude složitější, směřuje od slova a jeho kontextového významu ke komplexnějšímu obrazu. Nalezneme jej v povídce Vítězslava Kocourka nazvané Kaffee

1 ŠKVORECKÝ, J.: *Jaký je vlastně Martin Nezval*. In: NEZVAL, M. *Zlatí hoši*. Praha: Knížní klub, 1998, s. 7–11.)

H. B., publikované v časopise *Host do domu* (č. 8, 1961) a poté až v podnětné antologii textů *Tobě zahynouti nedám...: Česká časopisecká povídka 1945–1989*.² Jde o prózu s prvky literární reportáže, o svého druhu jakoby „očitě svědectví“ a vyznání současně, které samozřejmě před čtenářem skrývá svou fiktivnost. Personální vypravěč přijíždí s československým hokejovým družstvem, které „patří k elitě evropského hokeje a bude tvrdým oříškem i pro kanadské mužstvo“, (s. 221) do nejmenovaného západoněmeckého města, za války totálně zničeného, spáleného a vybombardovaného, jenže „*ted tu zářily neony a svítily barvy dvanáctipatrových budov*“. (S. 220) Potkává se s hostitelem, sebejistým německým podnikatelem Franzem Rüdingerem, původem z Čech, jenž jako mnozí další udělal tlustou čáru za minulostí, hledí kupředu a – prosperuje, neboť „*všechno se změnilo, minulost je mrtvá tak jako architektura Německa z roku třicet sedm*“ (s. 224). Čím je tento text i po letech tak zajímavý? Už jen tím, že povídkový příběh a pointou exponované (a také mnohoznačné) heslo *Der Tag kommt!* („Den přichází“, ale také přeneseně „Rozednívá se“, replikující zde na jednoznačně nacistické *Es kommt der Tag!* Přijde den zúčtování!), nápis na zdi synagogy a rovněž poslední slova povídky, můžeme číst několika způsoby, aniž bychom povídce a autorovi něco podsouvali:

I. můžeme jej číst jako (snad trochu závistivě) přítakání poválečnému západoněmeckému „zázračnému“ trendu, jako skrytý obdiv k tomu, jak německý národ vstal z popela a ruin a může „českým přátelům“ předvádět vše, čeho dosáhl, včetně architektonických perel a s nimi i výstavné synagogy („*uviděl jsem před sebou ohromnou budovu s šesticípou hvězdou v portálním skle, byla to nádherná budova s vysokými žlutými okny, čelo bylo vybudováno jako dvě starozákonní mojíšské desky, vypadalo to jako před obrovské lodi vzpínající se proti vlně*“, tamt.). I synagoga jako chrám strážný policejní patroulou k tomuto zázraku a pyšnému obdivu tak nějak patří: „*Der Tag kommt!*“, vlastně už přišel den, kdy my Němci jsme zvítězili, i přes děsivou porážku ve druhé světové válce!

II. můžeme text číst jako výraz zřejmého, na první pohled sebejistého zadostiučinění těch, kteří měli být v Německu, v Evropě i jinde zlikvidováni (vyvražděni), jejich kultura a náboženství vykořeněny a zneuctěny: *Der Tag kommt!*, přece jen nás neporazili, naopak, přichází doba nové slávy Hospodinovy a jeho stánku: hleďte na tu divukrásnou synagogu, hrdě/pyšně se tu tyčící!

III. můžeme jej číst také v kódu autorky doslovu k antologii Ivany Cahové, která v textu povídky naopak spatřuje cosi latentně nebezpečného, jako kdyby „*pod troskami mrtvého, fyzického Německa*“ stále ještě přežívalo „*jeho ideové dědictví*“, cosi antisemitského. Podle interpretky jest důležitý právě obraz „*poválečného znovuoobrození Německa, ve kterém absentuje katarze, z níž by mohla vyplynout potenciálně hrozba ‚nové Osvětimi‘*“ (s. 363), neboť německý podnikatel Rüdinger (v textu doslovu mylně

2 CAHOVÁ, I., GILK, E. a LUKÁŠ, M. (eds): *Tobě zahynouti nedám...: Česká časopisecká povídka 1945–1989*. Praha: Akropolis 2017, s. 220–224.

Rüdiger) „přechází válečné zločiny a tragédii holocaustu jako zcela uzavřenou dějinnou událost, za níž se nelze ohlížet, kterou je třeba jednou provždy překročit“ (s. 364), aby nestála v cestě „novému pokroku“. Podle autorky se tak nápis na synagoze může číst jinak, jako „hrozba“ nového pádu do propasti, jako varování před touto hrozbou.

Co když si však čtenář povídky vyloží onen slogan ještě jinak? Co když vidí nápis jako výstražně vztyčený prst, výraz přicházejícího Hospodinova hněvu, podle něhož Židé hřeší pýchou? Ocitujme třeba z českého překladu Ezechieleova proctví tento pasus: „Dostal jsem slovo Hospodinovo: Řekni domu Izraele: Tak praví Panovník Hospodin – Hle, znesvětím svoji svatyni, tu pevnost, jíž jste se chlubili, potěchu vašich očí a tužbu vašich duší. Až vaši synové a dcery, které jste po sobě nechali, padnou za oběť meči, budete dělat to, co já: žádný závoj přes obličej, žádný smuteční chléb, hlavy pokryté jako obvykle a na nohou střevíce. Žádné truchlení, žádný pláč. Budete jen skomírat ve svých vinách a mezi sebou naříkat.“³ Den mého hněvu je ten Den, jenž právě přichází. Já jsem Tvůj Hospodin! Chráním Tě jen tehdy, když dodržuješ smlouvu, kterou jsem s Tebou uzavřel.

Na první pohled (a z pohledu současnosti zvláště) je ten poslední „výklad“ asi nejvíce krkolomný (a samozřejmě problematický), ale i na tento má interpret právo; ovšem vnucovat jakýkoli „smysl“ jako jediný a „správný“ je stěžejí oprávněné, když možné jsou vlastně všechny naznačené „explikace“. A vůbec: literatura je jen a pouze, právě a hlavně literatura, nikoli „kůl vyhlásek“ (František Halas), nějaká ilustrující exempla toho, co si přeje vidět její příjemce a interpret, jakási vypravěčova instrukce, návod k jednání, myšlení či prožívání. A už vůbec ne hadr, jímž se mává před býkem, aby se vyprovokoval k zuřivé reakci.

Jak naznačují příklady s oním vulgarismem „negr“ (či dokonce „nigger“) na jedné straně a vztlakové metafory-symbolu „Der Tag kommt!“ na straně druhé, je nejednou situace složitější, než si hodláme připustit. Ten výraz „negr“ se na první a nepoučený pohled jeví opravdu jako fatálně jednoznačný příklad rasismu; a poté dojde k „rozdvojení“: je-li jeho interpretem rasista, radostně si jej „užívá“ a těší se z jej, ale není-li rasista, pohoršuje se, „vyhraňuje se“, hlasitě se „pozastavuje“ a předvádí svou mravní převahu. Pokud se v druhém výroku bude spatřovat jakýsi příklad antisemitismu německé společnosti, potom jej antisemita vítá coby „zcela přirozený“ (přijde den, kdy s židy konečně „zúčtujeme“), „uvědomělý“ kritik se nad toutéž psychickou skutečností (v tomto punktu má antisemita blízko ke svému kritickému protějšku) naopak mravně pohoršuje a okázale ji „demaskuje“ a většinou i hlučně vyzývá k bdělosti. Jistě, některé výklady se drží tak úporně a s takovou setrvačností, že dnes téměř znemožňují používání jistých slov, frazeologismů a obrazů, neboť do nich bude schematicky vkládán jen a pouze jeden význam a bude jimi konceptualizován

3 Bible: překlad 21. století. Praha: Bibliion, 2009, s. 1108–1109.

jen jeden smysl, a to rasistický a antisemitský. Ale máme proto rezignovat na jejich obsah historický, kontextuální, autorsky intencionální?

Interpretovat text jako uzavřenou strukturu, v němž se to hemží „antisemitiky“, vidět literární dějiny jako výkladní skříň pan-antisemitismu, v níž se to hemží antisemity a protižidovskými předsudky, plést si pochopení díla s hledáním vět a veršů, které by měly usvědčit spisovatele ze zlého úmyslu (z jeho nepochopení nebo z ubohosti), to vše je cesta do pekel, jakkoli snad dlážděná dobrými úmysly. Bohužel část tzv. akademické bohemistiky, sama sebe prezentující jako elitu, nabízí jakýsi jedině platný interpretační klíč, avšak s nulovou empatií a pochopením pro literaturu jako znak. A tak vytvoří texty, jež nesou všechny formální znaky studie, ale s nulovou vstřícností vůči semiotické jinakosti, umění jako umění slova (zvláště realistického) a k jejich autorům. Kde chybí porozumění literatuře jako literatuře, úcta k umění jako umění, umění vést dialog jako dialog, v němž obě strany, tedy literatura i kritik, jsou si rovny, jsou partnery v hledání vyšší jednoty (snad v šaldovských stopách), tam přestává být věda vědou a nastupuje „kádrování“ a hledání „zločinů“ české literatury, ale také pohoršování se nad literárními historiky domněle slepými k domněle slepé, nenávislné antisemitské české literatuře.

Ale problém má další dimenze: existence antisemitismu, strašícího většinou jen v tendenční spisbě bez větších uměleckých hodnot, se nesmí stát „kladivem na spisovatele“. V antisemitské beletrii (nebo „beletrii“) jest umělecký záměr druhořadý. Hlavním smyslem jeho persvazivní strategie, průhledných „exempel“ s přímou reprezentativní funkcí je ukázat, demaskovat a usvědčit „židovské zlo“, v horší podobě podle čistě rasového klíče, v lepším podle banální zásady, podle níž vše, co dělá subjekt s židovstvím se identifikující „špatně“, to dělá právě jako takto vymezený subjekt (židovský kapitalista, hostinský, lichvář, intelektuál). Naopak, co dělá „dobře“, to dělá jako někdo „jiný“, a toto jednání pak s židovstvím nesouvisí, či je mu domněle protikladné – jako „dobrý“ Čech, milosrdný křesťan, čestný Němec, hrdý Evropan, moderní umělec, svěbytný filozof, ušlechtilý podnikatel, novátorský vědec etc.

K této úvaze, která se může jevit (neprávem) jako úvod k recenzi, mne inspirovaly některé příspěvky publikované v kolektivní monografii *Blízcí nebo cizí, z níž jako pars pro toto vybírám studii Jiřího Holého *Reprezentace Židů a židovství na konci 19. století a v prvních desetiletích 20. století* (s. 23–79). Nepochopení semiotického charakteru díla, jeho výrazů, pojmenování, gestace, obrazu či symbolu se projevuje latentním, byť verbálně popíraným přesvědčením o přímé reprezentaci slovesného světa. Jde o „krátké spoje“ mezi literaturou a skutečností, vlastně pojetí postavy jako příkladu jakéhosi stereotypu, exempla nepochopení, povrchnosti nebo zlé vůle tvůrce, který psal „o židech“ kriticky. Myšlení badatelů je tu blízké tomu, co se ještě nedávno označovalo jako vulgární sociologismus. Např. negativní postavy dělníků jako lidí hrubých, pohodlných a duševně prázdných měly být příkladem autorova*

protidělnického postoje, a podle stejné logiky pak pozitivní obraz kapitalisty jako ušlechtilého podnikatele a dárce práce potom jiným příkladem reakčního myšlení, nepochopení toho, že kapitalisté jsou vykořisťovatelé a v rozhodující moment i zrádci národních zájmů. A takto pojaté „krátké spoje“, strašící s nepředstavitelnou úporností i v naší literární výchově, lze rozšiřovat donekonečna – negativní obraz Němců je domněle protiněmecký postoj, negativní obraz Čechů vlastně výrazem protičeského postoje, z literatury musí zmizet cikán, protože je to sprosté slovo. Negativní obraz učitele/učitelů ukazuje nepochopení jeho/jejich náročné práce, negativní postava/postavy lékaře fatální nedocení jiné náročné práce (zachraňují přece lidské životy). Vyobrazení hloupých nebo záludných ženských postav (jako u Jana Nerudy v Povídkách malostranských) nebo jenom hloupých (jako v románech Milana Kundery – snad všude) není ničím jiným než výrazem autorova nepřátelství k ženám, genderové fobie, strachu ze ztráty vlastní mužské pozice a patrně i latentního machismu. Etc. Etc. Etc. Tento vpravdě vulgární sociologismus diskredituje vědu, a tu o literatuře dvojnásob.

Jen několik ukázek ze studie, která má ambice demonstrovat antisemitismus českých spisovatelů: „*Charakteristické pro Kosmákovy židovské postavy je také to, že samy porušují židovské rituály a zvyky, jedí vepřové maso, nedodrží svátky a podobně*“, přesto „*Židé jsou tedy posuzováni a odsuzováni paušálně*“ (s. 29). Jakkpak asi hodnotí biblický Hospodin svůj vyvolený národ, když nerespektuje smlouvu s ním uzavřenou? Rovněž je scestné konfrontovat „*Bezručovy obrazy s realitou, která je inspirovala*“ a vytýkat básníkovi, dnes až módně, že postavy „*Židů [...] patří spolu s Němci, Poláky, ba i indolentními pražskými vlastenci k negativnímu pólu Bezručových vizí*“. Básník hodný toho slova, a tím Bezruč jistě zůstává i po četných difamačních kampaních, má právo na kritiku „*pathosem a inspirací*“ kohokoli, když samozřejmě svými obrazy a vizemi má na mysli konkrétní osoby, sociální a charakterové typy (nehledě na čtenářské a jiné konkretizace): nikdo mu toto právo nesmí odepírat, jako ji (zatím?) neodepírá Šaldovi, třeba se zdůvodněním, že „*kritika*“ není „*vyvážená*“, že skutečný Nathan Löw „*byl Židem krajně dobrým, jeho ruka prý byla vždy otevřena pro chudé a nemocné a dobro konal vždy skrytě*“ (vše s. 33). Příkladem jakého protizidovského „*typu*“ jsou romány Antala Staška, Boženy Benešové a Anny Maria Tilschové? Čím „*zhřešil*“ autor postavy, kterou Holý představuje slovy: na „*pohled kultivovaný, ale vnitřně prázdný Silbermann z románu Člověk [...] sice mluví správně česky, ale vyznačuje se okázalým a dutým krasořečněním*“? Jinde špatná čeština a maušlování jsou příkladem jiného protizidovského „*heterostereotypu*“. Právě ona „*afektovanost dokumentuje jiný stereotyp, nedostatek tvořivosti Židů*“ a opět de facto usvědčuje spisovatele ze zlého úmyslu a primitivnosti, když právě „*v negativních rysech této figury se projevují její židovské kořeny*“ (s. 34) Všechny tyto „*protizidovské stereotypy*“ byly přece pocíťovány jako reálné i židy samotnými a jimi kritizovány, což je samozřejmě další strana

onoho mnohostěnu, jímž je „židovská“ a „protižidovská literatura“. Ale neodbočujme: Antal Stašek, jenž prý podlehl levicové protižidovské rétorice, manipuluje „s fakty, využívá nevědomosti nebo nedostatečné informovanosti čtenářů či posluchačů. Nabízí zjednodušený a přehledný obraz reality, konstruuje démonického, mocného a úskočného nepřítele“ (s. 36). Proč? Protože vypravěč „uvádí na scénu spolek židovských podnikatelů *Alliance Israélite*, který chce ovládnout svět obchodu, tisku, politiky“ (s. 35). Kdyby to byl spolek katolický, byl by projevem protikatolické zaujatosti? Tato argumentace, opírající se o texty skutečných antisemitů a literaturu pak čtoucí v jejich antisemitském kódu, jakkoli s negativním předznamenáním, stěží metodologicky obstojí.

Kdybychom takto hodnotili „zločince“ z Máchova Máje, museli bychom se pohoršovat nad tím, jak ho Mácha líčí, proč ho básník neodsuzuje, ba dokonce s vrahem soucítí, dokonce se s ním ztotožňuje, čímž schvaluje jeden z nejtěžších trestných činů – vraždu otce. A schvalování trestného činu je trestný čin, tedy je nutné z tohoto okázalého pohrdání zákony vyvodit důsledky... Absurdita podobné argumentace je sice (snad) zřejmá, ale logika „uvažování“ navlas stejná jako v textech J. Holého. A nejen jeho.

Naštěstí objemná monografie, čítající přes tisíc stran, neobsahuje pouze studie, v nichž jsou sugerováni čeští spisovatelé (např. Petr Bezruč, Vilém Mrštík, Jan Neruda, Jiří Holeček, abychom zůstali u česky psané literatury 19. a přelomu 19. a 20. století) jako ubozí rasisté, zavilí antisemité a primitivní nebo lstiví omezenci (kteří de facto nepatří do „slušné“ společnosti, do níž mohou být vpuštěni jen zadními dveřmi a s pozdviženým obočím morálních autorit). Naštěstí. Najdeme v ní i studie velmi potřebné a užitečné, kterých také není málo: za všechny jmenuji jen pojednání o Ivanu Olbrachtovi z pera Olgy Zitové nebo o Kalendáři česko-židovském v třicátých letech od Lucie Kroulíkové. Škoda například, že zůstal absolutně nedoceněn odkaz (přesněji řečeno: jeho recepce a aktualizace, které jsou dle mého soudu důležitější než zdánlivě neutrální „objektivní obsah“) minimálně dvou klíčových osobností česko-židovského a českožidovského hnutí u nás, a to Siegfrieda Kappera a Jindřicha Kohna.

Odhalování tzv. stereotypů v umělecké literatuře je mimořádně těžká intelektuální práce, neboť vyžaduje i velmi citlivé zvažování všech aspektů toho, co je vůbec označováno slovem „Žid“ nebo „žid“, „židovská literatura“ a „protižidovská literatura“, jaké mají slovo, slovem vytvořená postava, její vzhled a obraz význam v daném kontextu (je re-reprezentací rasy, národa, stereotypu?), jak se coby psychická skutečnost posléze konceptualizuje, zapojuje do zkušenostních a jiných horizontů vnímání a hodnocení, v neposlední řadě míníme i to, jak může být vnímáno v onom vesmíru znaků, jenž se stále ještě nazývá umělecká literatura. Vždy do jisté míry mnohoznačná (významově nedourčená), mnohovýznamová (nabízí mnoho vrstev a významů v nich latentně přítomných, odkrývaných – toť jest „rozkoš z textu“) a někdy i parabolická: nutí nás, abychom si ji konceptualizovali jedním jediným způsobem, abychom našli

domněle jediný správný klíč, a někdy je jím i antisemitismus – ten je cestou do pekel nejen pro toho, kdo čte dílo v antisemitském kódu, jako „příklady“ a „zjevná znamení“ židovského zla, ale i pro toho, kdo protižidovskými předsudky pohrdá, ale současně hledá tyto „příklady“ a „zjevná znamení“ všude, kde se píše „špatně o židech“: podoben mentorům a soudcům. Nebo katům?

O autorovi

Alexej Mikulášek, Constantine the Philosopher University in Nitra,
Faculty of Central European Studies, Institute of Central European Languages and
Cultures, Nitra, Slovakia, alexej.mikulasek@seznam.cz